

Časopis Krok. Literárna epizóda rokov 1966 – 1967

RADOSLAV PASSIA, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Skusmá rekonštrukcia príbehu jedného časopisu naráža na niekoľko základných problémov. Ako prvá vystupuje do popredia všeobecnejšia otázka, čo by malo byť vlastným predmetom tohto výskumu a aká má byť využitá metóda. My sa odhodláme hypoteticky naznačiť pohyb medzi predstavami a koncepcnými zámermi redakcie a užšieho okruhu jej spolupracovníkov na jednej strane a kultúrnym prostredím, v ktorom časopis existuje, ktoré ovplyvňuje, resp. voči ktorému sa vymedzuje, na druhej strane. Pokúsime sa o tento typ práce, hoci v prípade zborníka/časopisu *Krok* vzniká navyše ďalší problém: jeho dvojročné fungovanie v kontexte slovenskej literatúry znamenalo v podstate len prípravnú fázu, po ktorej malo začať samotné vydávanie plnohodnotného, materiálne, koncepcne aj autorsky pripraveného časopiseckého projektu. Aj preto tu pracujeme s dvojznačením „zborník/časopis“. Paradoxne sa označenie „časopis“ miesto dovtedajšieho „zborník“ objavuje až vo štvrtom čísle *Kroku* v roku 1967, celkovo ôsmom z desiatich vydaných čísel. Po završení prípravnej fázy teda v tomto prípade nasleduje skoré ukončenie ďalšieho vydávania. Ako irónia jedného časopiseckého osudu sa tu javí želanie Jána Beňu, autora úvodnej poznámky a rozhovoru o *Kroku* s Albínom Baginom a Ivanom Kadlečíkom v cykle *Slovensko literárne* uverejňovanom v *Romboide* v roku 1967, ktorý periodiku žela „hlavne húževnatosť a vytrvalosť v uskutočňovaní jeho predsavzatí a plánov“ (Beňo, 1967, s. 74). Po tomto želaní vychádzal *Krok* už len do konca príslušného kalendárneho roka.

Pokúsime sa teda identifikovať stopy, ktoré naznačujú, o aký typ „intervencie“ do slovenského literárneho priestoru išlo tvorcom *Kroku*, a stručne rekonštruovať spomínaný pohyb medzi redaktorským zámerom a jeho realizáciou v desiatich vydaných číslach zborníka/časopisu. Vychádzame z našich predošlých zistení o podvojnóm charaktere košického kultúrneho prostredia tej doby, ktoré sme sformulovali v štúdií *Druhé mesto – Priestor Košíc* v súčasnej slovenskej literatúre (Passia, 2010), zároveň nás *Krok* zaujíma ako jeden z fenoménov „okraja“; periodikum bolo totiž „v očiach centra“ v krátkom období rokov 1966 – 1967 nielen hlavným reprezentantom literárneho diania mimo Bratislavy, ale bolo i fórom, ktorého relatívne hlavným príspevkom do dobových diskusií o literárnych a kultúrnych otázkach bola práve diskusia o tomto okruhu tém (centralizmus, regionalizmus, literatúra a domov a pod.). Aj keď iste platí, že kvantitatívna neprehliadnuteľnosť príspevkov tohto tematického zamerania nemusí vzhľadom na krátky čas vydávania signalizovať, že by pre tvorcov projektu zborníka/časopisu išlo o tú najpálčivejšiu otázku. Rovnako dobre mohlo ísť o nevyhnutné ujasnenie koncepcie, aktuálnych možností periodika a potrieb jeho potenciálnych čitateľov. Je pravdepodobné, že v prípade dlhodobejšej kontinuálnej existencie by sa časopis sústredil na iné otázky.

Nebudeme sa na tomto mieste venovať rozsiahlej téme slovenského literárneho časopisectva v druhej polovici šesťdesiatych rokov. Vyslovíme len poznámku, že s celospoločenskou požiadavkou na demokratizáciu sa v tomto období zvyšuje aj tlak na pluralitnejšiu časopiseckú literárnu scénu. Podobný typ požiadavky, totiž opakovane sa ozývajúce výzvy na decentralizáciu literárneho života, na intenzívnejší vplyv mimobratislavských centier na „literárny život“, mali naplniť nielen *Krok*, ale napr. aj banskobystrický časopis *Pohľad*, o ktorom sa v časti seriálu Slovensko literárne v *Romboid* (č. 6, 1967) venovanej Banskej Bystrici dozvedáme len to, že rýchlo zanikol, pretože bol „problematický“. Bližšie sa charakter tejto problematikosti v článku nerozvádza, v nesignovanej otázke redakcie *Romboidu* Zdenkovi Kasáčovi a Pavlovi Hruzovi sa však dokonca spomína, že sa od *Pohľadu* „tá lepšia časť banskobystrických a k Banskej Bystrici inklinujúcich literárnych pracovníkov podľa našej mienky dištancovala“ (*Romboid*, č. 6, 1967, s. 73). V inom rozhovore v inom časopise (*Slovenské pohľady*, č. 8, 1967) sa však dozvieme, že podľa Mikuláša Kováča a Viliama Marčoka, vtedajších banskobystrických respondentov *Slovenských pohľadov*, boli na príčine „nesprávni ľudia“ vo vedení *Pohľadu*. Ale svoje požiadavky a predstavy o časopise formulovala v tom čase rovnako aj scéna z iného typu „okraja“, z oblasti experimentálnej, polooficiálnej, resp. neoficiálnej kultúry/literatúry. Tu spomeňme nerealizovaný projekt časopisu *Experiment 0* hudobníka, performera, autora vizuálnej poézie Milana Adamčiaka z roku 1968.¹

V samotnom roku 1966 pribúdajú na slovenskej literárnej scéne dva časopisy, *Romboid* a *Krok*. *Romboid* bol založený ako literárnokritický dvojmesačník s dôrazom na strednú generáciu (prvý šéfredaktor Miroslav Válek prešiel do časopisu z *Mladej tvorby*, kde ho nahradil Peter Hrivnák). Časopis si od počiatku svoje miesto hľadal, v jednotlivých obdobiach s rozličným úspechom a pod rozličným tlakom vonkajších okolností, v priestore medzi špecializovaným vedeckým časopisom pre úzky okruh čitateľov a časopisom pre širšiu literárnu a kultúrnu verejnosť.² *Krok* bol v odlišnej situácii. Košice mali aj po vzniku Československa len prerušovanú tradíciu vydávania kultúrnych časopisov, niektoré buď zanikli (časopis *Svojina*, 1946 – 1950), alebo sa ich vydávanie premiestnilo do Bratislavy (časopis *Slovenská reč* začal vychádzať roku 1932 v Košiciach, od roku 1933 pokračovalo vydávanie v Martine, neskôr v Bratislave).

Zborník/časopis *Krok* začal vychádzať štvrťročne na jar 1966 v rozsahu 64 časopiseckých strán vo Východoslovenskom vydavateľstve v Košiciach, mal podtitul „Sborník pre literatúru a umenie“ a redigovali ho Ivan Kadlečík a Jozef Mríz, ako spolupracovník

¹ V rozhovore s Michalom Rehúšom Milan Adamčiak o *Experimente 0* uvádza: „(...) vyzvali sme ľudí zo širokého sveta. Milan Knížák tam mal manifest Aktualu, Max Bense nám dal text o informačnej estetike, od Láďu Nováka sme mali text o festivale fonickej poézie v Stockholme, Jirka Valoch niečo napísal, od Bena Vautiera sme mali texty, Raoul Moulin z Francúzska nám niečo dal, Lexo Mlynárčík niečo napísal. Nepamätám si už presne, ale voľakde mám taký bilténik, kde sme avizovali to nulté číslo, kde je zhruba obsah“ (Adamčiak, 2010).

² Hutný náčrt situácie literárneho časopisectva v roku 1967 od Milana Šútovca: „Najmladšia mládež mala Mladú tvorbu; staršia mládež okupovala Slovenské pohľady, jedno krídlo strednej generácie si už rok predtým vymohlo Romboid, a všetci spoločne sme sa mechrili ešte aj v Kultúrnom živote; pritom sa dalo prispievať aj do Predvoja, do česko-slovenskej Kultúry a do mnohých českých časopisov. Košičania a iní východniari mali navyše svoj Krok“ (Šútovec, 1990, s. 22).

sa uvádza Albín Bagin, ktorého v roku 1967 v tiráži oficiálne nahradil Imrich Gofus, vtedajší redaktor Východoslovenského vydavateľstva³ a zmenila sa aj periodicita na dvojmesačnú. Istú regionálnu konkurenciu, spočívajúcu predovšetkým v prekryvajúcej sa autorskej základni oboch periodík čerpajúcich najmä z prešovských filologicky orientovaných univerzitných odborov (na FF UPJŠ pôsobil od roku 1966 aj A. Bagin), mal v spoločenskovednom zborníku-ročenke *Nové obzory* vydávanom Vlastivedným múzeom v Prešove od roku 1958, kde mali svoje pravidelné, pomerne rozsiahle zastúpenie aj literárnovedné príspevky, aj keď prevažne literárnohistorického charakteru.

Načrtnime teraz autorský podiel dvoch najvýraznejších tvárí spojených s *Krokom* – A. Bagina a I. Kadlečíka. Baginova účasť na časopise mala sprvoti svoju oficiálnu podobu vyjadrenú funkciu, ktorej vzťah k redakcii je z dnešného pohľadu pomerne nejasný – v štyroch číslach z roku 1966 totiž figuroval v tiráži ako „spolupracovník“. Od roku 1967 sa jeho účasť na fungovaní *Kroku* ešte viac anonymizuje a treba ho hľadať v „redakčnom kruhu“, ktorého zloženie však nebolo zverejnené, tiráž tento údaj neobsahuje. Dôležitý signál o skutočnom rozložení redakčných síl predstavuje príspevok o *Kroku* v *Romboide* č. 2/1967: krátky rozhovor svojimi odpoveďami rámcuje A. Bagin (hoci oficiálne nie je členom redakcie), na ostatné odpovedá I. Kadlečík. Na malej ploche rozhovoru možno navyše odčítať rozličnú osobnostnú „výbavu“ oboch respondentov, kým A. Bagin v odpovedi na otázku o účasti Košíc na literárnom živote hovorí, že chce vytvoriť „zdravý – teda vonkoncom nie regionalistický – korektív (zvýr. R. P.) bratislavským kultúrnym a literárnym úsiliam“ (Beňo, 1967, s. 74), I. Kadlečík „neskororomantický“ tvrdí, že ich časopis „neskomne povedané, je krokom k duchovnej integrácii (zvýr. R. P.) tejto tretiny Slovenska s jeho národom, najmä ak integráciu nevidíme v uniforme, ale v orchestri rôznych hlasov“ (tamže, s. 75).

Baginovo pôsobenie v okruhu časopisu má podľa nášho názoru dva základné aspekty. Jednak tu, v priamom kontakte s časopiseckou „prevádzkou“, začína presnejšie formulovať svoje teoretické názory na funkcie literárnej kritiky a jej typológiu, ktoré neskôr publikoval nielen vo svojej knižnej prvotine *Priestory textu*, ale napr. aj v štúdiu O rozličných typoch kritiky (Bagin, 1981), kde vymedzil dva základné druhy literárnokritických textov – publicistický a interpretačný a vzťah medzi nimi označil ako komplementárny. Samozrejme, A. Bagina viac zaujímala „interpretačná kritika“. Od tejto diferenciacie literárnokritických textov potom postupoval k vlastnému predmetu svojho záujmu – ku kritikej osobnosti a hodnote diela, pričom proces hodnotenia príznačne formuluje ako „zápas s dielom a s jeho obrazom sveta, a na druhej strane zápas o dielo, o jeho hodnotové osvojenie“ (Bagin, 1981, s. 100). Prirodzene, tento zápas sa už v Baginovom chápaní odohrával predovšetkým na úrovni „interpretačnej kritiky“. Fedor Matejov hodnotí Baginovu vtedajšiu koncepciu „interpretačnej kritiky“ takto: „V roku 1966 situácia javí sa mu (A. Baginovi, pozn. R. P.) tak, že možno rozlíšiť ‚aspoň dva základné prístupy k literatúre‘: ‚jeden zdôrazňujúci spoločenské poslanie literatúry‘, pričom z dnešného pohľadu

³ Tiráž *Kroku* v roku 1966: „Redigujú Ivan Kadlečík, Jozef Mríz. Spolupracuje Albín Bagin. Obálka a grafická úprava Zoltán Sokolovič.“; v roku 1967: „Redigujú Imrich Gofus, Ivan Kadlečík, Jozef Mríz s redakčným kruhom. Obálku navrhol Ján Hanák. Grafická úprava Zoltán Sokolovič.“

možno dodať, že ‚termíny‘ vstupujúce do tejto súvzťažnosti, ‚literatúra‘ aj ‚spoločnosť‘, platili za viac-menej jasné a len bolo treba ich súvzťažnosť správne inštrumentalizovať alebo aspoň moderovať, a ‚druhý, prízvukujúci hľadanie miesta a podoby človeka v súčasnom svete‘, čo je vecne a formulačne gesto šesťdesiatych rokov, A. Baginovi podstatne bližšie“ (Matejov, 2010, s. 154 – 155).

Smerom „navonok“ boli Baginove aktivity okolo *Kroku* praktickým príspevkom k formovaniu „školy“ a autorského okruhu v duchu jeho osobnostného chápania kritiky ako „zápasu za niečo“, nielen „proti niečomu“ (Bagin, 1981, s. 109), kritik bol v tomto zmysle stimulujúcim faktorom prešovsko-košického literárneho priestoru tých rokov. Už pred začatím vydávania *Kroku* sa uňho sformovali základný cieľ (vydávať v Košiciach pokiaľ možno celoslovenský časopis) aj stratégia, ako ho dosiahnuť (pracovať sústavne na vytváraní vlastného autorského okruhu aj za cenu dočasného „regionálneho“ zníženia kvalitatívnej latky). O problematike uskutočňovaní tejto vízie svedčí napríklad krátka správa zo stretnutia mladých autorov v Košiciach *Nevyhnutnosť integrácie a ostatné veci*, ktorú A. Bagin uverejnil v *Kroku* pod značkou „bg“. Nájdeme v nej aj túto nejasne znejúcu formuláciu: „Zdá sa, že bude potrebné uznať dočasné rozdiely v literárnej tvorbe a z domácej strany nepovoľovať v prísnej autorskej zodpovednosti, ktorá je najjednoduchším a teda najistejším nepriateľom provincionalnosti“ (*Krok*, č. 2, 1966, s. 57).

A. Bagin sa myšlienkou na časopis zaoberal minimálne od roku 1964, ako o tom svedčí aj zborník *Dovolíte?* (1965), ktorý editorsky pripravil spolu s I. Kadlečíkom. Publikoval tu svojich Osem poznámok o regionalizme, v ktorých sa objavuje prvý raz jeho neskôr opakovane formulované chápanie regionalnosti, ktorá „stráca svoj miestny význam a stále zjavnejšie nadobúda zmysel kvalitatívny“ (Bagin – Kadlečík, 1965, s. 100). Vzhľadom na náš, už spomenutý náčrt literárnej typológie košického mestského priestoru (Passia, 2010) sa javí ako zaujímavá a na ďalšie domýšľanie vhodná, hoci len letmo načrtnutá Baginova poznámka v diskusii *Pri okrúhlym stole v Košiciach*, organizovanej redakciou *Slovenských pohľadov*: „Myslím si, že vytvorenie kultúrneho prostredia súvisí do určitej miery s typológiou miest“ (Andraščík – Bagin – Miko, 1967, s. 9).

O sformovanom autorskom zázemí svedčí fakt, že prakticky všetci autori, ktorí do zborníka *Dovolíte?* prispeli, pokračovali v nasledujúcom roku ako viac-menej kmeňoví autori *Kroku*. A. Bagin publikoval vo všetkých vydaných číslach periodika. Jeho príspevky mali široký žánrový rozptyl, od správy z literárneho podujatia, cez príspevok do ankety na tému regionalizmus, recenzistiku (napr. F. Andraščík, D. Banga, M. Bednár, T. H. Florin, O. Nagaj, J. Stacho, Š. Strážay), až po texty, v ktorých výraznejšie a priamočiarejšie formuluje aj svoj teoretický model literárnej kritiky. K týmto patria najmä Poznámky o kritike, kde sa venuje známemu sporu S. Šmatláka a M. Hamadu o charakter Váľkovej poézie, ale aj rozsahom malý, ale koncízny text Zamyslenie nad Hamadovým súborom (o knihe *V hľadaní významu a tvaru*) alebo esej Chvála tradície.

I. Kadlečík ako autor bol A. Baginovi výraznejším partnerom na pôde *Kroku* najmä vo voľnom seriáli úvah o regionalizme, ktorý však bol tematickým leitmotívom celého periodika a najvýraznejším pokusom o intervenciu redakcie do dobovej kultúrnej diskusie. „Seriál“ obsahoval okrem metodologicky rozdielných príspevkov viacerých autorov aj ankety uverejnené v č. 2/1966 (o príčinách stagnácie kultúrneho diania na východnom

Slovensku, respondenti: M. Nadubinský, I. Klíma, J. Grešák, T. Ferko, J. Mudroch a I. Sedlák) a č. 2/1967. I. Kadlečík tematizoval regionalizmus prostredníctvom pojmu „domova“, a to predovšetkým v súvislosti s prózami V. Šikulu, na ktorom mu konvenovala jeho „zemitá zakorenenosť“ (č. 3, 1966, s. 47), resp. Ludvíka Vaculíka (v č. 3, 1967 recenzoval jeho román *Sekyra*, kde opäť výrazne pracuje s pojmom domov a jeho pozitívna konklúzia o Vaculíkovej knihe sa tiež opiera o autorovo „uzemnenie a mohutné zakorenenie“, pravdaže, tentoraz v krajine moravského Valašska, s. 31). Do ankety o regionalizme v literatúre („literatúra domova a domov literatúry“) v č. 2/1967 prispeli Milan Rúfus, František Miko, Albín Bagin, P. Liba, T. H. Florin, P. Vongrej, M. Urban, I. Kadlečík, F. Andraščík, A. Maťovčík, aj táto zostava naznačuje, že napriek anketovej otázke už zloženie prispievateľov *Kroku* nebolo regionálne, ani regionalisticky centrovane. Navyše, ankete predchádzali teoretické príspevky A. Popoviča Regionalistické prvky a štruktúra umeleckého diela (č. 1, 1967, s. 3 – 6) a Tomáša Winklera Marginálie o literatúre domova a domove literatúry (č. 2, 1967, s. 1 – 4) a voľne ju uzatvárala širšie koncipovaná esej Albína Bagina Chvála tradície – Poznámky k dôležitej otázke (č. 3, 1967, s. 9 – 13), takže išlo reálne o tému profilujúcu a priestorovo bohato dotovanú.

A. Popovič v uvedenej štúdii zdôrazňuje, že dôsledkom modernizácie a technizácie spoločnosti je odregionalizovanie literatúry v tradičnom zmysle slova, ale pripomína aj hodnotovú nevyčerpanosť tém domova, resp. emocionálneho bezdomovectva. Tento fakt chápe ako zastretý regionálny aspekt literatúry, ktorý má svoju trvalú relevanciu, pričom argumentuje nielen Hečkovými a Šikulovými prózami, ale aj literárnohistoricky a translátologicky – Nosákovým „regionalistickým“ prekladom Gogolja. Ako sme spomenuli, za týmto vo viacerých číslach a príspevkoch opakovaným prepojením tém regionalizmu a domova možno vidieť intencionálnu, redakciou časopisu moderovanú diskusiu, v ktorej boli prítomné tradičné (napr. T. Florin a M. Urban) aj subverzívne hlasy (F. Andraščík píše o regionalizme ako o „ošklivom druhu sentimentality, ktorý aj netalentovaných povzbudzuje do ‚roboty‘“ (*Krok*, č. 2, 1967, s. 17).

Keď sme v úvode hovorili o *hypotetickom* naznačení pohybu medzi predstavami redakcie *Kroku* a prostredím, ktorým bola ovplyvnená a ktorý chcela ovplyvňovať, vychádzali sme z elementárneho faktu, že zborník/časopis nemal úvodníky a neponúkol ani iný typ programovej state, povedané dnešným slovníkom, začal vychádzať bez výraznejšej reklamnej a marketingovej prípravy. Z hľadiska potenciálnej čitateľskej obce, a teda aj spoločenského dosahu *Kroku*, bolo negatívom, že vydávaniu vlastne predchádzali len všeobecnejšie úvahy o potrebe takéhoto časopisu a jeho skutočné načasovanie bolo skôr než ucelenou vydavateľskou koncepciou ovplyvnené príhodnou situáciou v košických stranícko-štátnych štruktúrach (Štrasser, 2010, s. 6). Hoci *Krok* počas svojej existencie nestihol dospieť k ustáleným rubrikám, žánrovou pestrosťou sa aspoň rámcovo usiloval priblížiť k tradičnej časopiseckej štruktúre: každé číslo obsahovalo poéziu, prózu, odborné články/štúdie menšieho rozsahu, recenzistiku, správy z literárneho a kultúrneho života, ilustrácie a karikatúry, v obmedzenej miere bola zastúpená aj kultúrno-spoločenská publicistika (jej dôležitou témou sa stal kultúrny život mesta Košice, predovšetkým divadelné a výtvarné umenie a dokonca aj otázky urbanizmu).

Rovnako rázny ako rozbeh bol aj koniec *Kroku* v roku 1967. Z rozličných možných interpretácií, prečo k tomu došlo, sa pre túto chvíľu uspokojme so slovami Jána Štrassera, ktorý patril do okruhu pravidelných spolupracovníkov časopisu: „*Krok* mal od samého začiatku ambíciu byť neregionálnym alebo, ak chcete, nadregionálnym kultúrnym časopisom. (...) Kadlečík, Mríz a Bagin, silná trojka *Kroku*, nasadili na publikovanie hodnotové kritériá bratislavských redakcií literárnych časopisov. To sa mnohým ‚lokálnym géniom‘ nepáčilo a podráždali *Kroku* nohy, kde len mohli“ (Štrasser, 2010, s. 6).

Rapsódia *Kroku* zostala na viac ako dve desaťročia v Košiciach osamotená, ďalší porovnateľne ambiciózný a aj profesionálne zrelý pokus o časopis podnikla až v deväťdesiatych rokoch skupina okolo Erika Grocha – literárne zošity *Tichá voda* mali však rovnako krátke trvanie, v rokoch 1991 a 1992 vyšli spolu tri čísla, po ktorých almanach zanikol.

LITERATÚRA

- ADAMČIAK, Milan: Je našou povinnosťou nadväzovať na to, čo inšpiruje. In: *Kloaka*, roč. 1, 2010, č. 1 – 2. Dostupné z: <http://kloaka.membrana.sk/>, cit. 10. 9. 2010.
- ANDRAŠČÍK, František – BAGIN, Albín – MIKO, František: Pri okrúhlym stole v Košiciach. In: *Slovenské pohľady*, roč. 83, 1967, č. 7, s. 6 – 10.
- BAGIN, Albín – KADLEČÍK, Ivan (ed.): *Dovolíte?* Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1965.
- BAGIN, Albín: O rozličných typoch kritiky. In: KUSÝ, Ivan (ed.): *Funkcia umeleckej kritiky*. Bratislava : Tatran, 1981, s. 98 – 110.
- BAGIN, Albín: *Priestory textu*. Bratislava : Smena, 1971.
- BEŇO, Ján: Slovensko literárne: Košice. Albína Bagina a Ivana Kadlečíka uviedol a otázky im kládol Ján Beňo. In: *Romboid*, roč. 2, 1967, č. 5, s. 72 – 76.
- DAROVEC, Peter – BARBORÍK, Vladimír: *Mladá tvorba 1956 – 1970. Časopis po čase*. Levice : L.C.A., 1996.
- KOVALČÍK, Vlastimil: Marginálie. In: *Mladá tvorba*, roč. 11, 1966, č. 3, s. 2.
- MATEJOV, Fedor: K jednej drobnej zápletke vo veci „interpretačnej kritiky“ a možnej lekcii z nej (chiazmus textov A. Bagina, J. Števcčka, M. Hamadu, V. Marčoka). In: *Slovenská literatúra*, roč. 57, 2010, č. 2, s. 152 – 156.
- PASSIA, Radoslav: Druhé mesto (Priestor Košíc v súčasnej slovenskej literatúre). In: *Slovenská literatúra*, roč. 57, 2010, č. 3, s. 259 – 269.
- ŠTRASSER, Ján: O meste prvých silných priateľstiev, svetle rokov šesťdesiatych, konskom póle a literárnych časopisoch. In: *Romboid*, roč. 45, 2010, č. 5 – 6, s. 6 – 14.
- ŠÚTOVEC, Milan: *Rekapitulácia nekapitulácie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ONDREJOVIČ, Slavomír: Východoslovenský jazykový separatizmus v 19. a 20. storočí (Poznámky k Východoslovenskému slovníku). In: *Slovenská reč*, roč. 69, 2004, č. 3, s. 129 – 150.
- VÁŠKO, Imrich: Ozvena krokov. In: *Mladá tvorba*, roč. 12, 1967, č. 3, s. 55.